

MSc Predrag Todorov¹,

student doktorskih studija

Univerzitet privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd.

Nenad Mijuk²,

Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

DOI: 10.5937/turpos0-47142

UDK: 338.48-6:7/8

338.482:341.485(=16)(497.11)

PERSPEKTIVE RAZVOJA MRAČNOG TURIZMA NA MESTIMA GENOCIDA U BEOGRADU

PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF DARK TOURISM AT THE SITES OF GENOCIDE IN BELGRADE

Apstrakt: *Mračni turizam, ili posete mestima koja su obeležena smrću, nasiljem i patnjom, predstavlja sve značajniju komponentu savremenog turističkog iskustva. Mesta genocida, koja su svedoci istorijskih zlodela i tragedija, nude veliki turistički potencijal u Beogradu. Ovaj rad analizira perspektive razvoja mračnog turizma na takvim mestima u Beogradu. Kroz analizu kulturnih, socioloških i ekonomskih aspekata, rad ispituje mogućnosti integrisanja mračnog turizma u postojeću turističku ponudu, s posebnim fokusom na očuvanje autentičnosti ovih lokacija i na edukaciju posetilaca i lokalnog stanovništva o istorijskim događajima i moralnim implikacijama posete. Rad takođe razmatra izazove i prilike za podizanje svesti o važnosti sećanja na žrtve i promociju održivog turizma na mestima genocida u Beogradu. Kroz ovu analizu, rad identifikuje značajan turistički potencijal mračnog turizma u Beogradu i poziva na planski razvoj i očuvanje ovih lokacija kako bi se omogućila poseta, edukacija i odavanje počasti žrtvama, čime*

Abstract: *Dark tourism, or visits to places marked by death, violence and suffering, is an increasingly important component of the modern tourist experience. Genocide sites, which are witnesses of historical atrocities and tragedies, offer great tourist potential in Belgrade. This paper analyzes the perspectives of the development of dark tourism in such places in Belgrade. Through the analysis of cultural, sociological and economic aspects, the work examines the possibilities of integrating dark tourism into the existing tourist offer, with a special focus on preserving the authenticity of these locations and educating visitors and local residents about historical events and the moral implications of the visit. The paper also discusses the challenges and opportunities for raising awareness about the importance of remembering the victims and promoting sustainable tourism at the genocide sites in Belgrade. Through this analysis, the paper identifies the significant tourism potential of dark tourism in Belgrade and calls for the planned development and*

1 predrag.travel@gmail.com

2 nenadmns93@gmail.com

bi se doprinelo lokalnom i globalnom razumevanju istorijskih događaja.

Ključne reči: *mračni turizam, mesta genocida, Beograd, turistički potencijal, perspektive.*

Uvod

Ljudska znatiželja za tragičnim događajima uvek je bila prisutna, a upravo interesovanje za posetom mestima i destinacijama pogođenim različitim tragedijama rezultiralo je nastankom novog oblika turizma. Mračni turizam, iako mu se poreklo nazire u davna vremena (još u antičko doba, primer su bile borbe gladijatora u Rimskom Carstvu, hodočašća svetilištima i javne smrtno kazne), stekao je širu prepoznatljivost i veći uticaj tek u XX veku. Mračni turizam, kao specifičan segment turističke industrije, privlači pažnju istraživača, praktičara i donosioca odluka širom sveta. Ovaj oblik turizma fokusira se na posetu mestima povezanim sa tragičnim i kontroverznim istorijskim događajima, uključujući mesta genocida, koja često nose teško nasleđe proživljene ljudske patnje i kolektivnog sećanja. Beograd, kao glavni grad Srbije, obiluje takvim mestima iz svoje burne prošlosti, pružajući odgovarajuće mogućnosti za razvoj mračnog turizma.

Ovaj rad istražuje perspektive razvoja mračnog turizma na mestima genocida u Beogradu, analizirajući ključne faktore koji utiču na turistički potencijal ovih lokaliteta. Iako su mesta genocida uvek povezana sa tragedijom i velikim ljudskim stradanjima, one takođe nose duboku istorijsku, memorijalnu i kulturnu vrednost, koja može privući posetioce iz različitih krajeva sveta. Kroz razmatranje ovih faktora, rad će pokušati da sagleda kako se Beograd može pozicionirati kao destinacija mračnog turizma, istovremeno poštujući sećanje na prošle događaje i doprinoseći ekonomskom razvoju grada. Osim toga, ovaj rad analizira izazove

preservation of these locations in order to enable visits, education and honoring of the victims, which would contribute to the local and global understanding of historical events.

Key words: *dark tourism, places of genocide, Belgrade, tourist potential, perspectives.*

i kontroverze koji prate razvoj mračnog turizma na mestima genocida, uključujući pitanja etike, očuvanja kulturne baštine i balansa između edukacije i komercijalizacije. Cilj rada će doprineti akademskom diskursu o mračnom turizmu, posebno fokusirajući se na kontekst Beograda i mesta genocida, dok istovremeno pruža smernice za praktične napore u promociji, očuvanju i razvoju ovih važnih lokaliteta.

Pojam, karakteristike i istorijski razvoj mračnog turizma u svetu

Prezentacija mračne prošlosti i zanimanje za nju imaju dugu istoriju, a poslednjih decenija takvi sadržaji stiču odlike komercijalnih atrakcija. „Turizam crnih tačaka“ (*black sports tourism*), „tanatoturizam“ (*thanatourism*), „morbidni turizam“ (*morbid tourism*), „turizam žalosti“ (*grief tourism*), „mračni turizam“ (*dark tourism*) i „horor turizam“ (*horror tourism*) su sve termini koji se koriste u literaturi za posete turista mestima povezanim sa smrću, nesrećom, ratom, genocidom i sl. (Rabotić, 2013:223–224). Uvidom u prethodno navedene termine moguće je zaključiti da je mračni turizam kompleksan fenomen koji u skladu sa odgovarajućim kontekstom i primenom predlaže različite termine (Dimitrovski et al., 2021:24).

Autori Foley i Lennon su prvi koji su uveli termin „mračni turizam“, a kasnije su ga detaljnije razradili u svojoj knjizi pod nazivom „Mračni turizam: atrakcija smrti i katastrofa“. Njihova definicija ovog oblika turizma se bazira na intrigantnom interesovanju za događaje kao što je ubistvo

američkog predsjednika J. F. Kenedija. Njihova definicija „mračnog turizma“ glasi: „Mračni turizam se odnosi na putovanja ili privremene posete destinacijama ili lokalitetima koji su obeleženi tragičnim događajima u ljudskoj istoriji, gde su se dešavali ratovi, prirodne katastrofe ili incidenti uzrokovani ljudskim greškama. Takođe, ovi lokaliteti su često povezani sa poznatim ličnostima koje su na njima stradale“ (Willis, 2014:18).

Mračni turizam datira iz davnih vremena, jer je ljudska radoznalost za razumevanjem smrti oduvek bila prisutna. Čak i u antičkim vremenima, grobnice faraona u Egiptu i borbe gladijatora u Koloseumu u Rimu predstavljale su značajne atrakcije koje su privlačile veliki broj posetilaca (Tarlow, 2005:47–58). U ovom vremenskom periodu, fascinacija mračnim turizmom često je povezana i sa verskim mestima i hodočašćima (Collins-Kreiner, 2016:1185–1189). Seaton naglašava vezu između mračnog turizma i promišljanja o smrti, što je posebno istaknuto tokom srednjeg veka i razdoblja romantizma, koje je obuhvatalo kasni XVIII i rani XIX vek. Pompeji, kao mesto istorijske katastrofe, postaju najprepoznatljivija destinacija za kontemplaciju smrti i dublje razmišljanje o njoj, a to je bilo karakteristično za romantizam. Seaton takođe ističe da su među prve atrakcije mračnog turizma spadale posete grobljima, zatvorima i javnim egzekucijama (Dimitrovski et al., 2021: 22). Prvi dokumentovani primer organizovanog vođenja u Engleskoj bio je putovanje vozom koje je omogućilo ljudima da prisustvuju vešanju dvojice ubica. Ovo putovanje se odigralo u Cornwallu 1838. godine i obuhvatalo je prevoz ljudi iz Wadebridgea posebnim vozom do obližnjeg grada Bodmin kako bi prisustvovali vešanju dvojice ubica. Tokom 19. veka, obilasci mrtačnica postali su uobičajeni deo turističke ponude u Parizu (Stone, 2010:51). Tarlow navodi da posle bitke kod Vaterloa, 1815. godine dolazi do ogromnog interesovanja za posetu samom lokalitetu.

Sredinom XX veka, interesovanje i ponuda ovog specifičnog oblika turizma

značajno su porasli, što je dovelo do toga da mračni turizam postane široko rasprostranjen, raznolik i tražen turistički proizvod. Sharpley ističe da je mračni turizam doživeo puni procvat nakon Drugog svetskog rata, zbog povećanog interesovanja za teme smrti i sve većeg naglaska na kontemplaciju i razumevanje smrti (Dimitrovski et al., 2021:22). Mračna destinacija predstavlja oblast koja obuhvata karakteristike mračnog turizma i može privući grupu turista koja traži takve atrakcije. Takođe, isto tako, mračna destinacija može motivisati turiste da istražuju tamne aspekte destinacije posetom mestima i sadržajima povezanim sa mračnim temama (Njegovan et al., 2020:11). Između traženih destinacija ovog oblika turizma, posebno popularne su (Rabotić, 2011:37–39): Ruanđa (masovne grobnice); Kambodža („polja smrti“); Poljska (nacistički logor Auschwitz-Birkenau); Kurdistan (Muzej genocida); Francuska (parisko groblje Père Lachaise); Mađarska (Muzej terora); Ukrajina (Černobilj); Sjedinjene Američke Države (Holocaust Memorial muzej); Australija (zatvor Pentridge); Ostrva-zatvor (Sjedinjene Američke Države i Roben u Južnoj Americi).

Ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije tokom devedesetih godina veka doprineli su stvaranju određenih atrakcija mračnog turizma, posebno u gradovima kao što su Sarajevo, Vukovar i delimično Dubrovnik.

Različiti koncepti mračnog turizma

U literaturi se može primetiti postojanje tri različita pristupa u proučavanju mračnog turizma. Prvi pristup se fokusira na ponudu i najčešće se koristi, gde autori analiziraju različite tipove atrakcija koje nude različite nivoe „mračnosti“. Atrakcije se mogu rangirati unutar spektra, zavisno o njihovim karakteristikama i percepciji posetilaca. „Svetlije“ atrakcije su one koje su dizajnirane za zabavu i razonodu, kao što su tematski parkovi, dok su „tamnije“ atrakcije obično povezane sa političkim i ideološkim značajem, te imaju edukativnu svrhu. Drugi koncept se razvija iz perspektive potražnje, odnosno istražuje motivaciju turista. Seaton

veruje da motivacija igra ključnu ulogu jer odražava lične karakteristike turista, a on svoj pristup bazira na tome. Međutim, manjkavost ovog pristupa je što pretpostavlja da boravak turista na određenoj lokaciji automatski odražava i njihove motive (Rabotić, 2013:225).

Ovaj pristup pretpostavlja da svi posetioci koji, na primer, posećuju neki bivši zloglasni zatvor ili koncentracioni logor, pripadaju kategoriji najzagriženijih mračnih turista, zanemarujući činjenicu da postoje i oni čiji dolazak nije isključivo motivisan interesovanjem za smrt. Treći pristup, nazvan integralni ili holistički, pokušava objasniti vezu između atributa ponude i doživljaja potražnje. Sharpley to postiže kroz „kontinuum svrhe“, gde ponuda varira od slučajnih atrakcija (mesta koja su postala atrakcije slučajno) do namerno kreiranih atrakcija, čiji je cilj iskorišćavanje interesovanja za temu smrti (Ibidem).

Prema interesima turista u vezi sa temom smrti, možemo identifikovati četiri vrste mračnog turizma (Stone, P. R., 2010:81):

1. *Bledi turizam* – turisti koji imaju minimalan ili ograničen interes za tematiku smrt i posećuju slučajna mesta i atrakcije mračnog turizma.
2. *Siva turistička potražnja* – turisti koji su fascinirani temom smrt i posećuju slučajna mesta mračnog turizma.
3. *Siva turistička ponuda* – mesta namerno uspostavljena s ciljem iskorišćavanja smrti i privlačenja posetioca s interesom za temu smrt.
4. *Crni turizam* – „čisti“ oblik mračnog turizma koja je kreirana da bi zadovoljila fascinaciju smrću i na tome ostvarila profit.

Razumevanje motivacije zbog koje ljudi odlaze na mesta koja su povezana sa smrću usko je povezano sa konceptom mračnog turizma (Kesar, 2014:57). Ključni izvor motivacije u mračnom turizmu obuhvata obrazovanje i empatiju, ali mnogi istraživači slažu se da je motivacija za mračni turizam veoma složena. Raznolikost motivacija proizilazi iz

različitih interpretacija tragedije povezane sa ljudskom patnjom. Takođe, motivacija dolazi iz različitih psiholoških stanja posetilaca i njihovih unutrašnjih osećanja vezanih za posetu mestima povezanim sa tragedijom (Šerić, 2017:9).

Tipologija atrakcija mračnog turizma

Turizam, kao društveno-kulturni i ekonomski fenomen, ima dualni uticaj na region u kojem se razvija. S jedne strane, turizam može opterećivati i negativno uticati na prostor konzumirajući njegove resurse i potencijalno uzrokujući štetu. S druge strane, turizam takođe može značajno unaprediti vrednost tog prostora i povećati interes i tražnju za njegovim atrakcijama i resursima (Njegovan et al., 2019:12). Philip Stone je razvio tipologiju mračnih atrakcija koja se zove „spektar mračnog turizma“. Ovaj spektar obuhvata sedam različitih lokaliteta mračnog turizma, rangiranih od najsvetlijih do najmračnijih atrakcija. (Stone, 2010:88–89):

1. *Tematski parkovi mračnog turizma:* Ovi zabavni parkovi komercijalno nude atrakcije povezane sa smrću i tragedijom. Iako su zabavni, proizvodi i sadržaji su „sterilizovani“ kako bi bili društveno prihvatljivi, iako se često doživljavaju kao neautentični. Primeri uključuju Londonsku kulu, kanadsku „kuću strave“ na slapovima Nijagare i Edinburške Ghost Walk ture.
2. *Mračne izložbe:* Ove izložbe pružaju proizvode i informacije o smrti s namerom komemoracije i obrazovanja. Lokacija ovih izložbi nije nužno autentična, jer se mogu postaviti bilo gde. Primeri uključuju Muzej terora u Budimpešti i muzej „Body Worlds“ u Amsterdamu.
3. *Tamnice i zatvori:* Ove atrakcije ilustruju bivše metode kažnjavanja kriminalaca i pružaju zabavu i obrazovanje posetiocima. Ovi sadržaji često su visoko komercijalizovani i imaju razvijenu turističku infrastrukturu.

Primer je The Galleries of Justice u Notingemu (Velika Britanija).

4. *Groblja*: Ove atrakcije imaju istorijski i komemorativni kontekst. Gradska groblja nisu samo pažljivo uređena okruženja gde se očuvanje pejzaža, arhitekture i spomenika smatraju važnim, već su i deo kulturnog nasleđa. Ovde se čuvaju grobnice, spomenici, vajarska dela i slični elementi. Svetilišta – ovde je reč o mestima koja često nastaju spontano, u sećanju na nedavno preminule osobe. Ovakvi sadržaji su privremenog karaktera. Doobar primer bi bio svetilište posvećeno princezi Dajani na mestu saobraćajne nesreće u kojoj je ona izgubila život.
5. *Lokacije ratnih sukoba*: Ova mesta obuhvataju nekadašnja bojišta i lokacije gde su se odvijale istorijske bitke, vojni trijumfi i porazi. Ove lokacije su često klasične turističke atrakcije koje se često uključuju u ture. One nose duboki istorijski, obrazovni i komemorativni značaj.
6. *Mesta genocida*: Ovo su specifični lokaliteti gde su se dogodili najstrašniji zločini, a najpoznatiji među njima je Auschwitz u Poljskoj. Mesta genocida imaju precizno definisanu geografsku lokaciju i jasno određeni istorijski kontekst

Razvoj mračnog turizma u Srbiji

Kada razmatramo teme putovanja i motive koji vode ljude ka turističkim destinacijama koje su obeležene smrću, nasiljem, stradanjima i ljudskom patnjom, Srbija takođe ima značajne lokalitete za mračni turizam. Najpoznatiji lokaliteti ovog tipa u Srbiji uključuju Čele kulu u Nišu, Spomen park „Šumarice“ u Kragujevcu, različita groblja i koncentracione logore, kao što je Crveni krst u Nišu. Ovi lokaliteti imaju bogatu istorijsku pozadinu i pružaju mogućnost za komemoraciju, obrazovanje i refleksiju o događajima koji su obeležili prošlost Srbije (Manić, 2018: 302), Vojni muzej (Beograd),

„Kuća cveća“ (Beograd), te zgrade koje su srušene tokom NATO bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije, 1999. godine,³ Spomen kompleks „Kadinjača“ (Užice), Spomen park „Kraljevački oktobar“, Gazimestan (Priština), Spomenik palim srpskim vojnicima na Tekerišu, „Stratište“ memorijalni kompleks, Spomen kompleks „Sremski front“ i dr.

Čele kula, pod upravom Narodnog muzeja u Nišu, predstavlja jedinstveni spomenik napravljen od ljudskih lobanja. Ovaj jezivi spomenik izgrađen je od lobanja srpskih ratnika nakon bitke na Čegru 1809. godine, sa ciljem da služi kao opomena lokalnom stanovništvu zbog njihove organizovane pobune protiv sultana. Ovaj neobičan spomenik ima značajnu istorijsku i simboličku vrednost u Srbiji (Dimitrovski et al., 2021:37). Na mestu na kome se nalazio šanac Stevana Sindelića i njegovih vojnika podignut je spomenik u obliku kule – simbol vojnog utvrđenja (1927). Dizajnirao ga je Đulijan Đupon. Kula ima visinu od 3 metra i ukupno sadrži 952 lobanje srpskih boraca, od kojih je do danas sačuvano 58. Ova impresivna spomen-kula se nalazi duž puta prema Niškoj banji i ima status spomenika kulture od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju.⁴

Spomen-park „Kragujevački oktobar“ ili poznat kao „Šumarice“ je podignut kao sećanje na nedužne žrtve masakra koji se dogodio 21. oktobra 1941. godine. Tog dana, nemački okupatori su streljali oko 3.000 stanovnika Kragujevca i okolnih mesta, među kojima su bili i 300 učenika kragujevačkih srednjih škola, šegrti koji su već radili, kao i 15 dečaka čistača obuče starosti od 12 do 15 godina. Spomen-park se prostire na površini od 352 hektara, a oko njega vodi kružni put dužine 7 kilometara koji vodi ka dolinama Erdoglijskog i Sušičkog potoka, gde su se streljanja odvijala.

3 <https://www.dark-tourism.com/index.php/serbia> (pristup: 05.10.2023.)

4 <https://visitnis.org/sta-videti/atrakcije-i-muzeji/cele-kula/> (pristup: 05.10.2023.)

Unutar kompleksa se nalazi deset spomenika postavljenih na humkama streljanih ljudi, Muzej 21. oktobar sa stalnom postavkom posvećenom ovom događaju, staro vojničko groblje i spomenik streljanim Slovacima. Spomen-park „Šumarice“ ima duboko istorijsko i komemorativno značenje.⁵

Memorijalni kompleks „12. februar“, poznat i kao koncentracioni logor „Crveni krst“ smešten je u magacinskoj zgradi konjičkog puka „Miloš Obilić“. Ovaj kompleks je prvobitno osnovan u aprilu 1941. godine kako bi privremeno smeštao ratne zarobljenike jugoslovenske kraljevske vojske. Međutim, od juna 1941. godine, počeo je da funkcioniše kao koncentracioni logor za protivnike nacističke Nemačke, prelazeći u status zatvora. Službeno je formiran sredinom juna pod nadzorom SS kapetana Hajnriha Branta, koji je obavljao dužnost šefa niškog Gestapoa i oficira za vezu sa glavnim štabom u Beogradu. Ovaj kompleks ima veliku istorijsku važnost i simbolizuje tamne periode iz prošlosti (Ozimić, 2011:3). Prema podacima posleratne Zemaljske komisije za utvrđivanje ratne štete, kroz logor je za vreme okupacije prošlo oko 30.000 zatvorenika, a 10.000 logoraša i zatvorenika iz drugih zatvora u gradu streljano je na Bubnju kod Niša. Kompleks nekadašnjeg logora „Crveni krst“, proglašen je za spomenikom kulture od izuzetnog značaja 1979. godine.

Mesta genocida u Beogradu kao potencijalna turistička atrakcija

U periodu Drugog svetskog rata, koncentracioni logori su postali simbol nacističkog ideološkog, rasnog i političkog genocida. Ovi logori su bili mesta gde su hiljade ljudi, uključujući Jevreje, Rome, političke protivnike i druge, bili sistematski zlostavljani, mučeni i ubijani u okviru nacističkog programa „konačnog rešenja“ ili Holokausta. Ovi stravični događaji ostavili su dubok trag u istoriji i sećanju na Drugi svetski rat i

postali simbol zla i okrutnosti tog vremena (Nikolić, 2017:5).

Koncentracioni logori tokom Drugog svetskog rata imali su višestruku svrhu. Prvenstveno su služili za izolaciju i uništavanje stvarnih i potencijalnih političkih protivnika, kao i određenih rasnih i nacionalnih grupa, što je bio osnovni ideološki motiv nacističkog režima. Osim toga, zatočenici su korišćeni kao besplatna radna snaga, što je za okupatora imalo veliki privredni značaj. Logoraši su bili prisiljeni da rade dok su bili fizički sposobni, a kada bi postali nesposobni za rad, bili su sistematski uništavani, bez obzira na uzrast. Streljanja zatočenika iz logora i zatvora u Beogradu su se odvijala do kraja 1943. godine na predratnom vojnom poligonu u selu Jajinci. Grupni egzekucije su takođe vršene izvan Beograda. Takođe su postojale pojedinačne egzekucije u samim zatvorima i logorima, kao i korišćenje specijalnog vozila sa pokretnom gasnom komorom za ubijanje jevrejskih porodica i pojedina. Tela žrtava su prevožena do Jajinaca gde su sahranjivana u masovne grobnice. Sve ovo predstavlja potresnu i tamnu stranu istorije ovog perioda (Živković, 2018:3–5).

Logori „Topovske šupe“ na Autokomandi, „Sajmište“ na levoj obali ušća Save u Dunav, kasarna 18. pešadijskog puka na Banjici i „Milišića ciglana“ na Zvezdari, zauvek su obeležili sudbinu Beograda. Beograd je bio jedina prestonica u okupiranoj Evropi na čijem su urbanom tlu bili formirani koncentracioni logori. Ovi logori svedoče o strašnim događajima i patnji koje su se odvijale u vreme okupacije i nacističke vlasti.

Logor „Banjica“, smešten na opštini Voždovac, na adresi Veljka Lukića Kurjaka br. 33, bio je najveći koncentracioni logor na teritoriji okupirane Srbije tokom Drugog svetskog rata, u periodu od 1941. do 1944. godine. Ovaj logor je bio smešten u kompleksu stare kasarne 18. pešadijskog puka „Kraljica Marija“. Tokom ovog vremenskog perioda, logor „Banjica“ je bio poprište mnogih strahota i patnji, gde su hiljade ljudi bili zatočeni i podvrgnuti nepredstavljivim uslovima (Živković, 2018: 4).

5 <https://turistickaprizma.rs/mracni-turizam-najpoznatiji-lokaliteti-u-srbiji/> (pristup: 05.10.2023.)

Komandant logora „Banjica“ bio je nemački poručnik Vili Fridrih, dok je funkciju upravnika logora obavljao Svetozar Vujković, policijski komesar. Nakon formiranja logora, počela je njegova postepena dogradnja i prilagođavanje za smeštaj zatočenika. Prvo su vojni magacini na spratu ispražnjeni i pretvoreni u logoraške sobe. Takođe, u dvorištu je izgrađena visoka stražarska kula, temelji za podizanje zida su iskopani, a prostorije u suterenu su adaptirane za potrebe logora. Sve ove promene su ukazivale na ozbiljnost i organizaciju ovog mesta stradanja i patnje tokom Drugog svetskog rata.⁶

U zvanični registar logora „Banjica“ upisano je 23.637 zatvorenika, iako se smatra da je stvarni broj bio znatno veći. Oko 4.200 zatočenika je likvidirano, a među njima su većinom bili Srbi, Jevreji i Romi. Sistematska likvidacija je izvršavana kako u samom logoru „Banjica“, tako i na mestu streljanja u Jajincima. Desetoro revolucionara koji su bili zatočeni u ovom logoru i kasnije streljani su proglašeni narodnim herojima, čime se čuva sećanje na njihovu hrabrost i doprinos antifašističkoj borbi (Živković, 2018:5).

Logor na Banjici je raspušten 1944. godine, kako se Crvena armija i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije približavala Beogradu. U tom trenutku, arhiva logora je spaljena, čime su značajni dokumenti i informacije o stradanjima logoraša trajno izgubljeni. Međutim, pojedine knjige i dokumenti su spašeni zahvaljujući naporima zamenika upravnika logora, Radovana Čarapića. Ovaj tragični period u istoriji Beograda i Srbije ostavlja dubok trag i sećanje na stradanja i patnje mnogih nevinih ljudi.

Stihovi „Van grada na polju pustom, širokom, stoji kuća smrti, taj ukleti dom...“ iz pesme „Iza rešetki“ narodne heroine Jelene Četković dočekuju posetioce na ulazu u današnji muzej Banjičkog logora. Ovi stihovi podsećaju na mračnu prošlost ovog mesta,

gde su mnoge nevino stradale osobe bile zatočene i izgubile svoje živote. U znak sećanja na žrtve, Skupština grada Beograda postavila je 1969. godine spomen-obeležje ispred zgrade logora, koje je delo vajara Nikole Kolje Milunovića. Prema uslovima Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, unutrašnjost Muzeja Banjičkog logora je uređena 1982. godine prema projektu dipl. inž. arh. Slobodana Nikolića. Pristupni pravac sa ulaznom kapijom je koncipiran kao deo šireg memorijalnog kompleksa koji svojim arhitektonskim i prostornim konceptom simbolizuje istorijski značaj i heroizam Banjičkog logora. Utvrđen je za spomenik kulture 1984. godine i predstavlja glavnu turističku atrakciju mračnog turizma u Beogradu.⁷

Logor „Sajmište“, poznat i kao Jevrejski logor „Zemun“, smešten je u paviljonima Beogradskog sajma na levoj obali Save, na opštini Novi Beograd, na adresi Sajmište br. 14. Sajmište je bilo najveći koncentracioni logor stvoren od strane okupatorskih vlasti u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Ovo je bio jedan od prvih nacističkih logora u Evropi namenjen masovnom pritvaranju Jevreja.

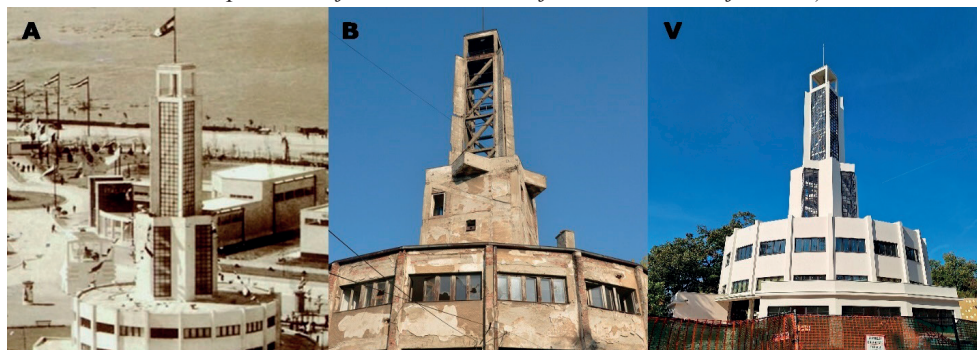
U periodu između decembra 1941. i marta 1942. godine, oko 7.000 Jevreja, uključujući uglavnom žene, decu i starije osobe, dovedeno je u ovaj logor koji se tada formalno nazivao „Judenlager Semlin“. Ova cifra predstavlja gotovo polovinu predratne jevrejske populacije dela Srbije koji su se tokom 1941. godine našli pod direktnom okupacijom Nemačkog rajha. Tokom proleća 1942. godine, u svega šest nedelja, gotovo svi zatočeni su sistematski ubijeni pomoću smrtonosnog gasnog kamiona. Nakon toga, Srbija je proglašena za „Judenrein“, što znači da je bila „očišćena od Jevreja“, a Sajmište je pretvoreno u Anhaltelager, privatni logor za političke zatvorenike, zarobljene partizane i prisilne radnike (Bajford, 2011:11).

6 https://beogradskonasledje.rs/izdvajamo/banjicki-logor?_rstr_nocache=rstr8276380f3df8b9fc (pristup: 25.09.2023.)

7 https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/vozovac/banjicki_logor.html (pristup: 05.10.2023.)

Slika 1. Centralna kula Staro sajmište kroz istoriju⁸ (A – prvobitni objekat, 1937; B – zapušteni objekat, 2021; V – objekat u restauraciji, 2023.)

Izvor: A⁹, B¹⁰ i V (autori, 10.10.2023.)

Logor „Sajmište“, poznat i kao Jevrejski logor „Zemun“, bio je pod komandom potporučnika Herberta Andorfera, dok je njegov zamenik bio podoficir Edgar Enge, poznat pod nadimkom „Dželat“. Uprava logora bila je sastavljena od Jevreja i imala je odgovornost za snabdevanje logora i organizaciju svakodnevnog života unutar njega. Osim što je služio kao koncentracioni logor za Jevreje, logor „Sajmište“ je takođe bio mesto gde su držani taoci za kasnije kolektivno streljanje kao odmazda za aktivnosti članova pokreta otpora tokom okupacije Kraljevine Jugoslavije. Masovne egzekucije

je su se odvijale izvan logorskog kompleksa, a zatočenici su izvođeni na strelišta u Jajincima i Bežaniji radi streljanja. Prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, procenjuje se da je u logoru bilo između 90.000 i 100.000 zatočenika, a više od 40.000 njih je stradalo. Međutim, Milan Koljanin, član komisije, ukazuje da bi realniji broj mogao biti niži, sa 31.972 zatočenika i 10.636 stradalih na samom Sajmištu (Ristanović, 2021:22-23).

Na tridesetogodišnjicu oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1974. godine, postavljena je prva spomen-ploča posvećena žrtvama logora na Starom sajmištu. Ova ploča je delo vajara Milorada Tepavca. Međutim, ona je uklonjena prilikom postavljanja novog spomenika 7. jula 1984. godine. Deset godina kasnije, 21. aprila 1995. godine, postavljen je novi spomenik, delo vajara Miodraga Popovića. Staro sajmište je proglašeno za kulturno dobro 1987. godine. Ovo mesto ima veliki društveni i kulturni značaj jer prikazuje jevrejsku zajednicu u Beogradu i seća na najveći nemački logor na teritoriji Jugoslovenske Evrope.¹¹

Da bi se sačuvalo i dostojno prenelo sećanje na logor na Starom sajmištu, Vlada Srbije donela je odluku o rekonstrukci-

8 Kako navodi autor Slavić (2022:76) razvoj Beograda i iskorišćavanje povoljnog geografskog položaja, s ciljem povezivanja istoka i zapada, pre svega u ekonomskom smislu, krajem tridesetih godina dvadesetog veka najviše se ogledao kroz postojanje Beogradskog sajmišta. Inicijativa za stvaranje ovakvog ekonomskog mosta rezultirala je nastankom međunarodnog sajamskog kompleksa, a uvođenjem sajamske funkcije u okviru gradske strukture ostvarena je tendencija kulturnog i ekonomskog razvoja grada. To potvrđuje obilje manifestacija održanih između 1937. i 1940. godine.

9 <https://memorijalnicentar.rs/> (pristup: 05.10.2023.)

10 <https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/pocetak-radova-na-centralnoj-kuli-u-okviru-spomenika-kulture-starosajmiste> (pristup: 05.10.2023.)

11 <https://beotura.rs/old-fairground-gestapo-camp/> (pristup: 25.09.2023.)

ji ovog objekta. Radovi na rekonstrukciji započeli su u avgustu 2022. godine, a prva faza obuhvatala je rekonstrukciju Centralne kule. Kroz ovu rekonstrukciju planirano je da se stvore uslovi za dve muzejske celine. Jedna će biti posvećena Jevrejskom logoru „Zemun“, dok će se druga posvetiti Prihvatnom logoru „Zemun“, u kojem je većinu činila srpska populacija. Ovaj projekat ima za cilj da očuva i dostojno prenese sećanje na žrtve ovog logora i značajnu istorijsku epohu koju predstavlja.¹² Završetkom radova, ovaj memorijalni kompleks predstavljaće jednu novu turističku atrakciju za turiste mračnog turizma.

Logor „Topovske šupe“, smešten u blizini Autokomande na opštini Voždovac u Beogradu, formiran je tokom leta 1941. godine. Ovaj logor se nalazio na obodu grada i na mestu gde je prethodno bilo artiljerijsko vežbalište, skloništa za topovska oruđa i druge vojne objekte. Pre Drugog svetskog rata, ova kasarna je nosila naziv „Kasarna kraljevića Andrija“. Nakon okupacije Beograda, ovi objekti su prvo služili za privremeni smeštaj srpskih izbeglica, a nakon toga, oko 1.200 banatskih Jevreja je bilo zatočeno u „Topovskim šupama“ nakon deportacije u Beograd. Ovaj logor je deo tragične istorije Drugog svetskog rata u Srbiji (Žarković, 2009:107). Logor je imao nemačku komandu i stražu, a bio je pod Jevrejskim referatom Gestapoa. Unutrašnju upravu logora imali su sami Jevreji.

Ovaj logor je bio mesto neizmernih tragedija tokom Drugog svetskog rata. Prema procenama, kroz ovaj logor prošlo je oko 5.000 Jevreja i oko 1.500 Roma. Svi su nažalost stradali i bili streljani na stratištima u blizini Beograda, uglavnom kod Jabuke kod Pančeva. Muškarci Jevreji su bili brutalno likvidirani vrlo brzo nakon dolaska u logor. Do sredine novembra 1941. godine, u logoru je ostalo samo oko 200 do 300 Jevreja. Nakon toga, okupaciona nemačka vlast je

donela odluku o otvaranju novog logora na Sajmištu kako bi okončala jevrejsko pitanje. Poslednjih zatočenika iz logora „Topovske šupe“ su preselili u novoformirani Jevrejski logor u Zemunu na Starom sajmištu, a logorski objekti su vraćeni u svoju prvobitnu funkciju, služeći potrebama nemačke okupacione vojske. (Žarković, 2009:109).

Nakon završetka Drugog svetskog rata, sećanje na strašne događaje i logore, kao što je „Topovske šupe“, gotovo je potpuno izbrisano s mape grada. Prostor „Topovskih šupa“ dodeljen je Jugoslovenskoj narodnoj armiji za smeštaj Vojne radionice. Nažalost, sećanje na ono što se dešavalo u tom prostoru tokom 1941. godine postepeno je izbledelo, i danas je teško prepoznati njegovu istoriju. Prostor „Topovske šupe“ obeležen je tek 2006. godine, skromnom baroknom pločom koju je uradio vajar Milorad Vukanović Mišel (Radle et al., 2013). Na njoj je napisano na tri jezika (srpski, hebrejski i engleski):

„Na ovom mestu od avgusta do decembra 1941. nalazio se nacistički koncentracioni ogor za Jevreje i Rome iz Beograda i Banata. Svi su proglašeni za taoce i dnevno po nekoliko stotina je odvođeno na streljanje“

Povodom Međunarodnog dana sećanja na žrtve holokausta, 21. januara 2006. godine otvoren je Spomen park „Topovske šupe“. Savez Jevrejskih opština Srbije je 24. januara 2019. godine organizovao konferenciju za novinare pod nazivom „Logor smrti Topovske šupe, sedam decenija kasnije – brisanje sećanja na naše žrtve“. Na toj konferenciji se razgovaralo o sudbini kompleksa „Topovske šupe“. Iako su objekti u trenutnom jako lošem stanju, postoji potencijal da se zgrade nekadašnjeg logora obnove i pretvore u značajan edukativni centar, posvećen pre svega sećanju na žrtve tog logora. Ovaj muzejski kompleks bi mogao znatno doprineti razvoju turističke ponude grada Beograda, pružajući priliku da se nauči o istorijskim događajima i tragedijama koje su se odigrale na ovom mestu.

¹² <https://www.gradnja.rs/beograd-starosajmiste-centralna-kula-rekonstrukcija/> (pristup: 25.09.2023.)

Logor „Milišićeva ciglana“, koja se nalazi u opštini Zvezdara, otvorena je 1906. godine na severnom Bulbulderu, na uglu ulica Svetog Nikole i Varovničke. Nažalost, ova ciglana je postala poznata po tome što je bila korišćena kao logor tokom Drugog svetskog rata. Logor je prvobitno formiran za smeštaj zarobljenih partizanskih boraca (Totić, 2022:341).

„Milišićeva ciglana“ postala je mesto gde su zarobljenici bili smešteni nakon što je Prihvatni logor „Zemun“ (Staro sajmište) uništen tokom savezničkog bombardovanja u aprilu 1944. godine. Prema dostupnim istorijskim podacima, tokom 1944. godine, neposredno pre oslobođenja Beograda, nemačke trupe su izvršile masovna streljanja zatočenika iz tog logora. Te streljanja su se dešavala u okolini današnje Astronomske opservatorije na Zvezdari (Macura, 2012).

Uslovi života u logoru „Milišićeva ciglana“ bili su izuzetno teški. Logor je bio ograđen bodljikavom žicom i podeljen na tri dela, namenjena ranjenicima, muškarcima i ženama. Zatočenici su imali status ratnih zarobljenika i na odeći su imali oznaku KG (skraćénica od: Kriegsgefangene). Ishrana je bila nedovoljna i vrlo lošeg kvaliteta, smeštaj neadekvatan, a održavanje lične higijene bilo je teško izvodljivo. Bolesti su se širile brzo, uključujući stomačne bolesti i epidemije tifusa. Zatočenici su bili izloženi šikaniranjima i zlostavljanju, što je dodatno pogoršavalo njihovu situaciju. Sve to je rezultiralo velikim brojem smrtnih slučajeva, posebno među onima koji su dovedeni u logor kao ranjenici¹³

Muški zatočenici iz logora na Zvezdari su bili prisiljeni na težak fizički rad, obavljajući različite zadatke kao što su istovar vagona, kopanje rovova i tunela, te raščišćavanje ruševina i traženje tela poginulih u savezničkim bombardovanjima Beograda koja su se dešavala tokom proleća i leta 1944. godine. Zatočenici su se pokušavali organizovati i povezivati sa članovima

Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Beogradu kako bi pojedinačno ili u manjim grupama pokušali pobeći iz logora. Specijalna policija, koja je bila kolaboracionistička, uhvatila je nekoliko begunaca i prijavila nemačkoj policiji, često optužujući italijansku stražu logora za propuste. Logor u ciglani „Milišić“ prestao je postojati krajem septembra 1944. godine, pred oslobođenje Beograda.¹⁴

Unapređenje turističke ponude Beograda kroz tzv. genocidni turizam

Uvođenje atrakcija mračnog turizma u turističku ponudu Beograda zahteva pažljivu analizu i planiranje kako bi se osiguralo očuvanje kulturne vrednosti i etički pristup, istovremeno promovisući održivu ekonomsku korist za destinaciju. Ovaj proces može se ostvariti kroz niz ključnih strategija i koraka, koji će biti detaljno razmotreni u ovom delu rada.

- 1. Istraživanje i identifikacija genocidnih mesta:** prvi korak uključuje temeljno istraživanje i identifikaciju genocidnih mesta u Beogradu. Ovaj proces zahteva saradnju sa stručnjacima iz oblasti istorije i kulture kako bi se utvrdili autentični i relevantni lokaliteti.
- 2. Edukacija i interpretacija:** kako bi se posetioци angažovali i obrazovali, neophodno je pružiti kvalitetnu interpretaciju genocidnih mesta. Muzeji, izložbe, audio-vodiči i informativni paneli mogu posetioциma pružiti kontekst i razumevanje istorijskih događaja na ovim mestima.
- 3. Razvoj turističke infrastrukture:** investicije u infrastrukturu su ključne za omogućavanje posetilaca da pristupe genocidnim mestima na siguran i udoban način. To uključuje obezbeđivanje pristupnih puteva,

13 <https://sacuvajmozelenuzvezdaru.org/2022/04/09/kad-su-ciglane-bile-glavne-na-zvezdari/> (pristup: 15.09.2023.)

14 <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logor-u-miliscevoj-ciglani/> (pristup: 15.09.2023.)

parkiranja, toaleta i drugih potrebnih sadržaja.

4. **Etički pristup:** važno je uspostaviti smernice i regulative koje promovišu etički pristup mračnom turizmu. Ovo uključuje postavljanje ograničenja u vezi sa ponašanjem posetilaca, očuvanjem kulturne baštine i poštovanjem sećanja na stradale.
5. **Kreiranje turističkih ruta i paketa:** genocidna mesta mogu biti uključena u turističke rute i pakete koji obuhvataju i druge atrakcije Beograda. Ovo omogućava turistima da bolje razumeju kontekst i značaj ovih mesta u širem turističkom iskustvu.
6. **Promocija putem digitalnih medija:** kako bi se privukao međunarodni turizam, ključno je promovisati genocidna mesta putem digitalnih medija. To uključuje web stranice, društvene mreže, online marketinške kampanje i saradnju sa platformama za rezervaciju tura.
7. **Saradnja sa lokalnim zajednicama:** partnerstvo sa lokalnim zajednicama i organizacijama koje se bave istraživanjem i očuvanjem kulturne baštine može pomoći u osiguranju održivog razvoja mračnog turizma. Ovo uključuje i obuke lokalnih vodiča i pružatelja usluga.
8. **Kvalitetno vođenje tura:** vodiči i interpretatori trebaju biti dobro obučeni kako bi mogli efikasno komunicirati sa posetiocima, prenoseći im znanje i emocionalni kontekst povezan sa genocidnim mestima.
9. **Održivost i zaštita kulturne baštine:** očuvanje genocidnih mesta i njihove kulturne vrednosti mora biti prioritet. To uključuje redovno održavanje, restauraciju, i praćenje posetilaca kako bi se izbeglo oštećenje.
10. **Kontinuirano istraživanje i evaluacija:** kontinuirano istraživanje i evaluacija efikasnosti strategija razvoja mračnog turizma su ključni

za prilagođavanje i poboljšanje ali i ocenjivanje stepena interesovanja turističke publike sa pojedinih tržišta u vezi sa ovom vrstom turizma (izraelsko, nemačko itd.).

Uključivanje atrakcija mračnog turizma u turističku ponudu Beograda zahteva sistematičan pristup i saradnju različitih aktera, uključujući vlasti, akademsku zajednicu, turističke organizacije i lokalne zajednice. Samo uz ove napore može se postići ravnoteža između očuvanja sećanja na prošle tragedije i ekonomske koristi koje mračni turizam može doneti destinaciji.

Zaključak

Mračni turizam na mestima genocida u Beogradu predstavlja složen i izazovan fenomen. Ovaj rad istraživao je perspektive razvoja ovog oblika turizma u glavnom gradu Srbije, uz fokus na mesta genocida koja imaju duboku istorijsku težinu i emotivni kontekst. Ispitivanje turističkog potencijala ovih mesta i razmatranje kako ih učiniti delom turističke ponude Beograda omogućava nam dublje razumevanje izazova i mogućnosti koje se javljaju u kontekstu mračnog turizma.

Beograd, kao potencijalna destinacija mračnog turizma, ima znatan potencijal da privuče posetioce koji su zainteresovani za istorijske i kulturne aspekte mesta genocida. Ova mesta predstavljaju svedočanstva o prošlim tragedijama i istovremeno, duboke kulturne vrednosti kojima se mogu obogatiti turistička iskustva. Međutim, razvoj mračnog turizma zahteva pažljivu ravnotežu između promocije, očuvanja kulturne baštine i poštovanja etičkih normi. Očigledna potreba za temeljnim istraživanjem i edukacijom na ovim mestima je ključna za uspešan razvoj mračnog turizma u Beogradu. Posetioци moraju biti informisani o istorijskom kontekstu, ljudskim sudbinama i političkim okolnostima koje su dovele do genocida kako bi bolje razumeli značaj ovih mesta. Kreiranje turističke infrastrukture i sadržaja koji omogućavaju kvalitetno vođenje tura i interpretaciju, takođe igra ključnu ulogu u obogaćivanju iskustava posetilaca.

Međutim, dok se razmatraju perspektive razvoja mračnog turizma u Beogradu, moraju se uzeti u obzir i izazovi. Pitanja etike, kao i očuvanja i zaštite kulturne baštine, moraju biti prioritet u planiranju i implementaciji turističke ponude. Osim toga, balansiranje između obrazovnih i komercijalnih aspekata mračnog turizma je ključno. Prekomerna komercijalizacija može dovesti do gubitka autentičnosti i degradacije sećanja na žrtve.

U zaključku, perspektive razvoja mračnog turizma na mestima genocida u Beogradu postoje, ali zahtevaju pažljivo planiranje, saradnju između različitih aktera uz odgovarajuću posvećenost očuvanju istorijske i kulturne vrednosti. Restauracija Starog sajmišta predstavlja dobar primer za razvoj tzv. genocidnog turizma, jer omogućava posetiocima da se povežu s dubokim istorijskim događajem, istovremeno pružajući priliku za obrazovanje, refleksiju i sećanje na prošle tragedije, takođe, usvajanjem Zakona o muzejskoj delatnosti u oktobru 2021. godine Muzej žrtava genocida je postao matični muzej u Republici Srbiji za negovanje kulture sećanja na žrtve genocida i holokasta. Ovaj segment turizma ima potencijal da obogati turističku ponudu grada, istovremeno doprinoseći sećanju na prošle tragedije i pružajući mogućnost za obrazovanje i promociju istorijske svesti.

Literatura

Bajford, J. (2011). Staro Sajmište – mesto sećanja, zaborava i sporenja, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.

Collins-Kreiner, N. (2016). Dark tourism as/is pilgrimage. *Current Issues in Tourism*, 19:12, pp.1185-1189. <https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1078299>

Dimitrovski, D., Milićević, S. i Lakićević, M. (2021). Specifični oblici turizma. Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji.

Kesar, O. (2014). Obilježje i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj. *Liburna*, Vol. 3/No. 1, Zadar, str. 50-79.

Macura-Vuksanović, Z. (2012). Život na ivici - stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941. Orionart, Beograd.

Manić, M. (2018). Marketinški pristup specifičnim oblicima turizma u kontekstu revitalizacije nerazvijenih oblasti istočne Srbije. *Marketing*, 49(4), str. 299-310.

<https://doi.org/10.5937/markt1804299M>

Nikolić, J. (2017). Logor Banjica, 1941-1944 – zatočenici iz Požarevca i Braničevskog okruga. Edicija "Izložbeni katalozi" Katalog 23, Istorijski arhiv Požarevac, str. 5-7.

Njegovan, A., i Bagarić, L. (2020). Potencijal mračnog turizma kao turističkog proizvoda destinacije. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, (26), str. 9-28.

Ozimić, N. (2011). Logor na Crvenom krstu. Narodni muzej Niš, Niš.

Rabotić, B. (2011c). Mračni turizam u teoriji i praksi. *Hotel Link* 17/18, str. 35-48.

Rabotić, B. (2013). Selektivni oblici turizma. Visoka turistička škola, Beograd.

Radle, R., i Pisari, M. (2013). Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941 – 1944. Priručnik za čitanje grada, Forum za primenjenu istoriju, Beograd.

Ristanović, R. (2021). Logor na Sajmištu – svedočenja dvojice zatočenika, Muzej žrtava genocida, Beograd.

Šerić, N. (2017). Usporedba stanja i mogućnosti mračnog turizma u Hrvatskoj i svetu. Završni rad, Univerzitet u Splitu, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet, Split.

Slavić, S. (2022). Disonanca kao koncept očuvanja graditeljskog nasleđa: studija slučaja Beogradskog sajmišta. *Arhitektura i urbanizam*, br. 54. str. 69-86.

Stone, P. (2010). Death, dying and dark tourism in contemporary society: A theoretical and empirical analysis (Doctoral dissertation, University of Central Lancashire).

Tarlow, P. (2005). Dark Tourism: The Appealing 'Dark' Side of Tourism and More. In, M. Novelli, ed. *Niche Tourism: Contem-*

porary Issues, Trends and Cases, pp. 47–57. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.

Totić, M. (2022). Evropa i govor mržnje – nenaučne lekcije iz prošlosti. Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem, Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije, Beograd, br. 9. Fakultet za poslovne studije; Fakultet za strateški i operativni menadžment Univerziteta Union Nikola Tesla.

Willis, E. (2014). *Theatricality, Dark Tourism and Ethical Spectatorship*. Palgrave Macmillan London, pp.18. <https://doi.org/10.1057/9781137322654>

Žarković, N. (2009). Prolazni logor Topovske Šupe. *Nasleđe* br. 10, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.

Živković, N. (2018). Banjički logor. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Beograd.

<http://www.protivzaborava.com/wallpaper/logor-u-milisicevoj-ciglani/>

<https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/pocetak-radova-na-centralnoj-kuli-u-okviru-spomenika-kulture-starosajmiste>

https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/vozdovac/banjicki_logor.html

<https://memorijalnicentar.rs/>

<https://sacuvajmozelenuzvezdaru.org/2022/04/09/>

kad-su-ciglane-bile-glavne-na-zvezdari/

<https://turistickaprizma.rs/mracni-turizam-najpoznatiji-lokaliteti-u-srbiji/>

<https://visitnis.org/sta-videti/atrakcije-i-muzeji/cele-kula/>

<https://www.2.muzejgenocida.rs/o-nama>

<https://www.dark-tourism.com/index.php/serbia>

<https://www.gradnja.rs/beograd-starosajmiste-centralna-kula-rekonstrukcija/>

